

Sayı : 7 - 8

1976 - 1977

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH ENSTİTÜSÜ
DERGİSİ

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1977

İSTANBUL TOPKAPI SARAYI MÜZESİNDE BULUNAN ŞAH İSMAİL-İ SAFEVİ'YE AİT KUPA

Farrokh Malekzadeh

İran'ın çeşitli devirlerindeki geçirdiği parlak medeniyetleri ortaya koyan binlerce sanat eseri, günümüzde dünyanın çeşitli müze ve koleksiyonların önemli bölümlerini süslemektedir. Bilindiği gibi islâm devri eserleri konusunda dünyanın en zengin müzelerinden birisi de İstanbul'daki Topkapı Sarayıdır. Bu müzede Türk eserlerinin yanısıra bir çok islâm ülkelerinin eserleri ve bu arada İranlıkiler de muhafaza olmaktadır.

İslâm sanatı araştırmacıları için çok önemli olan Topkapı Sarayı Müzesine yaptığım ziyaretlerden birisinde Hazine dairesinde bulunan bir kupa fazlasıyla dikkatimi çekti, ve incelememe konu oldu. Bu yazımın amacı kupa'yı kısaca tanıtmak ve değerlendirmek olacaktır.

Sarayın Hazine dairesine kayıtlı olan ve sergilenen bu kupa yeşim taşından yapılmış olup, siyaha yakın yeşil renklidir. Gövde, boyun ve kulp olarak üç ana kısımdan meydana gelmiştir. Kabın alt kısmı yekpâre olup boynu ve ağız dairevî ve açıktır. (Şekil 1)

Kupanın gövdesi dilimli kesişen paftalara ayrılarak süslenmiştir. Bu paftalar altın şeritler halinde kabartma olarak kupanın gövdesine yerleştirilmiştir. (Şekil 6). Kesişmeyen paftaların, paylaştıkları kısımlar ise, içlerinde yapraklardan oluşan çarkifelek motiflerinin bulunduğu küçük madalyonlarla birleştirilmiştir. Ayrıca fon altın tellerden yapılmış kıvrım dallarla süslenmiştir. Kıvrım dallardan bir sırası gömme olarak yerleştirilmiş olup, yer yer rumî motiflidir ve birleşme yerlerinde ayırma rumîler meydana gelmiştir. Diğer sıra kabartmadır ve üzerleri üç yapraklı çiçeklerle süslüdür. Bu kabartma kıvrım dallar yatay kompozisyon meydana getirecek şekilde sıralanır. Yani gömme olan kıvrım dallar dikey, kabartma olanlar ise yatay kompozisyonlara sahiptir. Boyun bordürü altın tel gömme, biri çiçekli, diğeri rumîli iki kesişen dal ile süslenmiştir.

Kulpu (S) şeklinde olup efsanevî bir yılanı andırmaktadır. Hayvanın

başı, kupanın ağzına, kuyruğu ise bedene yapışıktır. Kulpun bazı kısımları gümüşten ve üstü mine işlemelidir. Bu kabın boyun kısmı en ilgi çekici kısımdır. Dört paftaya ayrılmış olup, içlerinde sülûs hat ile yazılmış kitabe vardır. Kabın diğer kısımlarından ayrılan bu kısmın zemini kıvrım dal tezyinatı ile süslenmiştir. Kabın boyun kısmındaki paftaların içinde, sülûs hat ile aşağıda belirtilen satırlar yer alır :

(Şekil : 2)	السلطان عادل الكامل
(Şekil : 3)	الهادى الوالى المظفر
(Şekil : 4)	شاه اسمعيل بهادر خان الصفوى
(Şekil : 5)	خداى تعالى ملكه وسلطانه

Bu kupanın kime ait olduğu ve ne şekilde saraya girdiği hakkında Müze envanterlerinde ve diğer kayıtlarda hiç bir bilgi verilmemiştir¹.

Üzerinde Şah İsmail adı geçen bu sanat eseri formu, süslemesi ve yazıtındaki lâkapların incelenmesiyle değerlendirilebilir. Kupanın genel formu konusuna gelince, asırlar öncesinden beri kulplu porselen ve daha sonra madenî kupalar pek çok milletler, bilhassa İranlı sanatkarlar tarafından yapılmıştır. Bu eserin farklı zamanlarda, devrin zevkine uygun olarak form değişikliğine uğradığı bilinmektedir. Milâttan önce bininci yüzyılda ve bilhassa Pers devrinden beri kadehler yapıldığı bilinmektedir². İran ve diğer İslâm ülkelerinde de çeşitli devirlerde buna benzer kaplar yapılmıştır, ve her devir kendine has formu ve süsleme üslûbuna sahiptir³. İslâm sanatının cazip yönlerinden girisi de kapların, bazı kısımlarını süsleyen ve (daha çok boyun bürdürlerini) saran bir kısım yazıtlardır. Ayrıca 12. ve 13. yy. Selçuklu devrine ait kaplarda kulp kısmı tezyinat daha ziyade hayvan başı şeklinde görülür⁴. Bu tür kaplar yüzyıllarca kullanılmıştır. 12. ve 13. yüzyıllara ait bu kapların

1 Müzedeki çalışmalarım sırasında Müze Müdürü Kemal Çığ beyin, yardım ve zahmetlerinden dolayı kendilerine teşekkürü borç bilirim.

2 Pers devrindeki kulplu kadehler hakkında; F. Malekzadeh, «Sofya müzesindeki Persler devri gümüş kadehi», *Tarih Araştırmaları Dergisi*, vol. 4-5 Tehran 1349 (1970), S. 1-16; R. Ghirshman, *Perse Proto-Iraniens Mèdes. Achémèmèmindes* 1963.

3 İran'ın İslâmî devirlerine ait kulplu kaplar hakkında : A.U. Pope, *A Survey of Persian Art*, IV London 1938.

4 Şu esere bakınız : *İslam Sanatı* yazarı Ernst Kühnel, Çeviren Mühendis Huşangi Tahiri, Tehran 1347, S. 126.

gövdeleri altınla süslenmiştir, ve bu tür seslerin genel şekli, kulpu, boynu ve gövdesine dikkatle bakacak olursak sözü edilen kabın şeklinin köklü bir geleneğe dayandığı anlaşılır⁵. Bu kupanın şekil, süsleme olarak en yakın benzerlerine 15. yüzyıl sonu Timurlu devri eserlerinde rastlanır. Meselâ, İngiltere'de özel bir koleksiyonda bulunan H. 889/M. 1484 tarihli madenî kupa ile bu yeşim kupa aynı biçimdedir⁶. Ayrıca Timurlu devrinde aynı formda, boynu yazıtlı ve kulpu hayvan başı şeklinde yeşim kupaların yapıldığını da biliyoruz⁷. Topkapı Sarayında koyu yeşim kupanın süslemesine 15. yy. Timurlu devri madenî eserlerinde rastlandığı gibi, yine bu devir ve 16. yy. başlarına ait elyazma eserlerin tezhiplerinde de rastlanır. Meselâ Lizbon Gulbenkyan koleksiyonundaki H. 934/M. 1536 tarihli, Şiraz'da istinsah edilmiş bir elyazmasının süslemeleri ile bizim kupanın üzerindeki süslemelerle yakın benzerlik gösterir. Zeminin paftalara ayrılışı, içlerini süsleyen kıvrım dallar her iki eserde de aym üslûptadır⁸. Erken Safevî kitap sanatında görülen bu tarz süslemelerin menşei Timurlu devri Herat sarayıdır ve bu üslûp Herat'ın Şah İsmail tarafından zabtından sonra Tebriz ve Şiraz'da yapılan eserlerde daha çok kendini göstermiştir.

Kitabeler ve yazıların üslûbu da eserleri tayinde çok faydalıdır. Arap yazısı muhtelif devirlerde değişikliklere uğramış ve her devirde bir çeşit yazı şekli kullanılmıştır. Şah İsmail devrinde, bilhassa tezyinatta bu kupada kullanılan hatt-ı sülûs geçerli olmuştur⁹. Çiçekli kûfi hattın yanısıra 10. yy. başlarında ortaya çıkan yuvarlak hatlı yeni bir hat «Hatt-ı Nesih» icad edildi. Hatt-ı Nesih yerini daha sonraki asırlarda Hatt-ı sülûs'a bırakmıştır¹⁰.

5 Ernst Kühnel, *Die Kunst des Islam* 1965, S. 135.

6 *The Art of Islam*, Hayward Gallery, 8 Apr -4 July 1976, S. 187, no. 209.

7 *Aynı eser*, s. 129, no 114; E. Grube, *The World of Islam*, New York and Toronto 1966, fig 75.

8 *Oriental Islamic Art Collection of the Calouste Gulbenkian Foundation*, Lisboa/Maio 1963, no. 125.

9 Ahmad Tacbahş, *Safevîler Devrinde İran*, Tebriz 1340, 280.

10 *İslam Sanatı*, S. 280.

Hatt-ı Nesih icad eden İbn Mogleh-ı Vezir'dir. Bu hatt-ın meydana gelmesiyle diğer Arap hatt'ları yürürlükten kalkmıştır. Bu sebeble ona hatt-ı Nesih adını verdiler ve Kur'anı Kerimi de o hatt'la yazdılar ve ona hatt-ı Kur'anî de derler. Hatt-ı Nesih hatt-ı Sülûs'e bağlıdır.

Bu hatt-ın üstadları başında; Cemâl ed-Din Yakut-ı Müsta'sım, Cemâl ed-Din Fahhar-ı Şirâzî, Ahmed Sadıku-yı Rûmî, 'Abd el-Bâki Danışmend-i Tebrizî, 'Ala bak-ı Tebrizî, Aka İbrahim-i Kûmî, Molla Ahmed-i Tebrizî, Molla 'Abd-algafur-ı Herevî, gelir. Bk. *Safevîler Devrinde İran*, S. 279-280 ve Mevlana Golan

Hatt-ı nesih süslülük bakımından çok gelişmişti. Bu bakımdan Kur'an'ın kuffi hattı ile aynı dereceye yükseltildi. Harflerin hâşiyesi yaldızlanırdı ve desenli kıvrımdallarla süslenirdi¹¹. Hatt-ı nesihin yerini alan hatt-ı sülûs de pek güzel oluşu sebebi ile binalarda ve çeşitli sanat eserlerinde ve bu cümleden olarak adı geçen kupada da kullanılmıştır.

Şah İsmail'in lâkapları hakkında bilgimiz şöyledir¹² : Bu padişah hicri 907 (1501-2)'de Tebriz'e geldikten sonra kendisini İran Şâhı diye andı, taç giydi ve Abu'l Muzaffer Şah İsmail al-Hadî Al-Valî lâkabını aldı¹³. Taç giydikten sonraki ilk Cuma günü 12 şîî imamı adına hutbe okuttu ve kendi namına para bastırdı : (Peygamber sülâlesine çok alâka duyduğu için) paraların bir yüzüne $\text{لا اله الا اله - محمد رسول اله - علي ولي الله ٩١٦}$ ve diğer yüzüne

السلطان المادل الكامل الهادى الوالى ابو المظفر شاه اسمعيل بهادر خان الصفوى خلد الله
تعالى ملكه وسلطانه

yazılmasını, etrafına da 14 ma'sum'un isimlerinin basılmasını emretti¹⁴. Kupanın üzerindeki lâkapların Şah İsmail Safevi'ye ait olduğunun kesinlikle belirmesi için bu kısa makalede Şah İsmail-ı Safevi'ye ait sikkelerden üç örnek (İran Bastan Müzesinden) seçerek, sikkelerin arkası ve yüzündeki yazıları inceleyelim¹⁵. İlk sikkenin bir tarafında (Şekil : 7) $\text{لا اله الا الله محمد رسول الله علي}$

ولى الله cümlesi ve onun altında şu tertiple imamların adları : Ali-Hasan, Hüseyin-Ali, Muhammed-Cafer, Musa-Ali, Muhammed-Ali, Hasan-Muham-

Muh. Haft Kalami-yi Dıhlavi, *Hattatlar tezkeresi*, Kelkette baskısı, S. 23 ve 'Abd-al-Muh. Han-ı İrani, *Hattın ortaya çıkışı ve Hattatlar Kitabı*, Çihrenema matbaası, Mısır 1910, S. 104-390.

11 *İslâm Sanatı*, S. 280.

12 Safevi hanedanının kurucusu Şah İsmail, baba tarafından nesebi meşhur ârif Şeyh Safuyyüd-Din İshak-ı Erdebilî (610-730)'ye ulaşır. Ana tarafından Akkoyunlu Türkmenlerine ve Komnenos imparatorları adlı Tirabazon hıristiyan sultanlarına varır. 25 Recep 892 hicri/17 Temmuz 1487 Salı günü doğmuş ve 907 hicri/1501 milâdide padişah oldu: bk. Dr. Mucir-i Şeybânî, *Safevi Şahlığının Teşkili*, Tehran 1346, S. 73-74 ve Dr. 'Abd-al Husayn-ı Nevâ-i, *Şah İsmail Safavi*, Tehran, 1347, S. 34. Şah İsmail'in geceresi hakkında şu esere bakınız : *Kitab-ı Sulsile-t en-neseb-i Safaviye*, Berlin tabı, 1924, S. 10-13 ve *Kitab-ı İransahr*, 1 cild 1342, S. 433.

13 Dr. Nizam-ad-Din Mucir-ı Şeybanî, *Safeviler Şahlığının Teşkili*, (Millî Birliğin Diriltilmesi), Tehran 1346, S. 88.

14 *Aynı eser*, S. 89.

15 Burada, değerli yardımcı, İran Eski Eserler Müzesi Sikkeler ve Mühürler kısmı reisi, Şah İsmail sikkelerine ait fotoğrafları, tetkik için, bana veren Yası efendiye teşekkürü borç bilirim.

med ve sikkenin ardına (Şekil : 8) السلطان العادل الهادي الوالي ابو المظفر شاه اسمعيل بهادر خان الصفوي خلد الله ملكه وسلطانه ضرب هراة ٩١٦ cümlesi yazılmıştır. Bu sikke yukardaki satırlardan da anlaşılacağı gibi Herat'ta basılmıştır. Bilindiği gibi Şah İsmail 916 hicride Horasan tarafına hareket etti ve 916 Şabanın otuzuncu günü (2 Aralık 1510)'da Merv'de Şaybak hanın ordusuna karşı kazandığı zaferden sonra Herat'a girdi ve geleneği gereğince zafer kazanan Şah, yani Şah İsmail adına para basıldı. Adı geçen sikkede şu cümle yazılıdır¹⁶ : السلطان المادل (Şekil : 9) «cümlesi haşiyede 12 imamın adı basılmıştır. Bu sikkenin arka yüzünde (Şekil : 10) السلطان المادل الكامل الهادي الوالي ابو المظفر شاه اسمعيل بهادر خان صفوي خلد الله ملكه cümlesi yazılıdır. Üçüncü sikkenin bir yüzünde ve sikkenin ortasında yer alan karenin etrafında (Şekil : 11) لا اله الا الله محمد رسول الله على ولي الله «cümlesi ve dört kısma ayrılan karenin içinde 12 imamın adı anılmıştır. Bu sikkenin diğer yüzünde (Şekil : 12) السلطان المادل الكامل ابو المظفر شاه اسمعيل cümlesi yazılmıştır¹⁷. Bu sikkelerden Şah İsmail'in lâkabı kesinlikle belli olmaktadır. Üzerinde durduğumuz sikkelerden başka tarihî kaynaklar, belgelerde bu lâkabı doğrulamaktadır. Mesela; Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim Çarmuk da Şah İsmail'e gönderdiği mektup .. اسمعيل بهادر اصلح الله شأنه... cümlesi ile başlıyor¹⁸. Aynı şekilde Osmanlı Sultanı 26 Cemaziyülevvel 920 hicrî (17 Temmuz 1514) de Safevi Sultanına hakaretle dolu türkçe bir mektup göndermiştir ve mektubun başlığı da اسمعيل بهادر صلح الله شأنه cümlesi iledir¹⁹. Aynı şekilde 1515 de Safevi ve Osmanlı savaşlarında geçen bazı olaylara ait bazı kayıtlarda Şah İsmail'in lâkabının doğruluğunu bize teyid etmektedir. Meselâ, «..... Sultanın emriyle, Emir Muzaffer-ed-Din-Cihanşah Karakoyunlu emriyle yapılmış olan Cihanşah Mescidi, ve Uzun Hasan'a ait olup Şah İsmail'in emriyle yıkılan

16 *Kitab-ı İrânşahr*, 1. Cild, Tehran 1342, S. 229

17 Yazar, sözü edilen kabın yazıtlarını ve Şah İsmail'in sikkeleri üzerindeki kelimeleri (ki bu makalede yazılmıştır) mütalea edip aydınlığa kavuşturan değerli Profesör Dr. Menuçih Sutude'ye teşekkürü borç bilir.

18 *Teşkil-i Şahinşahi-yi Safavi*, S. 189.

19 'Abd-ül Husayn-ı Nevâfi, *Şah İsmail-i Safavi*, Tehran 1347, s. 165-166 ve 173-174; *Teşkil-i Şahinşahi-yi Safavi*, S. 184.

Hasan Padişah Mescidi tamir edilmiştir. Yavuz Sultan Selim'in 1514 yılında Tebrize girişinin ertesi günü yâni Recebin 17. Cuma günü namaz kılmak için gittiği Hasan Padişah Mescidinde hutbe okunuşu sırasında hocanın Selim'in adı yerine «Şah İsmâ'il'in adını şu السلطان بن السلطان ابو المظفر اسمعيل بهادر خان şeklinde verdiği, Türk kumandanların onu öldürmek istedikleri fakat Sultan Selim'in emrile bundan vazgeçtiklerini bir eserden öğreniyoruz²⁰. Şah İsmâ'il'in lâkaplarını veren bir diğer örnek İsfahan'ın belli başlı ziyaret yerlerinden biri olan Harun-ı Vilayet adlı anıt ve çinili kapı kemerindeki kitabedir. Şah İsmâ'il devri eserlerinden olan 918 tarihli kapı üstündeki çini yazıtta Arapça, binaların Şah İsmâ'il'i Safevi zamanında yapıldığı anlatılmaktadır²¹. Bu yazıtta da Şah İsmâ'il'in adı şu lâkaplarla ابى المظفر السلطان شاه اسمعيل بهادر خان zikredilmiştir²². Bu kitabe Hatt-ı sülûs ile ve lâcivert desen üzerine küçük beyaz çini parçaları ile yazılmıştır.

Daha önce de belirttiğim gibi, bu kupanın ne sebeble, nasıl ve ne zaman Osmanlı sarayına girdiği hakkında ayrıntılı bilgi mevcut değildir. Fakat İran ve Osmanlılar arasındaki siyasi ilişkilerine bakılacak olursa belki adı geçen kupanın İran'dan çıkış tarihi yaklaşık olarak tayin edilebilir. Özellikle Şah İsmâ'il Safevi'nin Osmanlı devleti ve bilhassa Yavuz Sultan Selim ilişkileri ve Çaldıran savaşına varan çekişmeleri sonucunda Sultan Selim galip gelmiş ve Safevilerin başkenti Tebriz'e girmiştir. Savaş sonunda altın ve gümüş bir çok ganimet Türk askerlerinin eline geçti. İranlı sanatkârların yaptığı eserlerin güzelliği Sultan Selim'in çok hoşuna gitti. Bu sebeble, şahlık tacı, bir miktar mücevherat ve şâir, nakışçı, yazar, altın işlemeci, halıcı, ciltçi ve ipek böceği yetiştirici mütehassıslardan ibaret, topluca sayıları bir kaç yüz civarında olan bir grubun İstanbul'a götürülmesini emretti²³. Belki de savaş ganimetleri arasında bu cazip kupa da²⁴, nefis ve değerli eşya-

20 *Teşkil-i Şahinşahi-yi Safaviyye*, S. 206.

21 *Tarihî Binalar ve Eski İran Yerleri Fihristi*, Tehran 1345, S. 27 ve 28.

22 A. Godard, *Athar-E Iran*. Tome II, Harlem 1937, S. 65

Lutf-ullah Hunerfar, *Tarihî Eserler Hazinesi İsfahan*, Tehran 1344, S. 360-369. Safevî padişahlarından ve bilhassa Şah İsmâ'il'den İran ve İran dışında kenar ve köşelere dağılmış câzip eserler kalmıştır. Onlardan biri Bağdad yakınındaki Mescid-i Kazımayn'dir ve tanınmış Alman bilgini Ernst Kühnel binayı ve altın kubbelerini tanıtır zikrederken, mescidin Şah İsmâ'il'e ait ve 1519 tarihli olduğunu söylüyor, bk. adı geçen eser, S. 184.

23 *Teşkil-i Şahinşahi-yi Safaviyye*. S. 208.

24 Bu kabın tarihlerinin teşhisi ve tayini hususunda sayın Profesör Dr. 'Abbas Zamanî'ye yardımlarından dolayı teşekkürü borç bilirim.

dan olarak, Sultan Selim'in hazinesine girmiş olabilir. Bazı İranlı bilginler de bu konuya değinmişlerdir. Örneğin Dr. Ahmad-ı Tacbahş, *Kitâb-ı İran dar Zaman-ı Safaviyya*'da sayfa 288 de «..... Bu tür kapların bir miktarı İstanbul Topkapı Sarayı Müzesinde mevcuttur....» demektedir ve ayrıca «... Topkapı Sarayı müzesinde bir bel kayışı vardır. Şah İsmâ'il'in adı ve üzerinde 913 tarihi yazılıdır. Buna ilâveten, altınla süslü gümüş kaplar, adı anılan müzede mevcuttur ve belki Osmanlı Sultanı Selim, Şah İsmail ile yaptığı savaşın ganimetleri cümlesinden olarak onları elde etmiş olabilir» diyor. Ancak hatırlatalım ki, bu ana kadar Çaldıran Savaşı ganimetlerinin tam listesi bulunmamıştır ve tarihçilerden hiç biri de bu kupayı anmamıştır. Bu sebeple üzerinde durduğumuz kupanın Osmanlı Sarayına Yavuz Sultan Selim tarafından getirildiği kesinlikle söylenemez. İran ve Osmanlı ilişkilerinin Şah İsmâ'il'den sonra devam etmesi sebebi ile, daha sonraki yıllarda, hediye olarak bu kupa Osmanlı sarayına gönderilmiş olduğu da düşünülebilir. Bu güzel kupa Osmanlı sarayına ne şekilde ve ne zaman gelmiş olursa olsun üzerindeki yazı Şah İsmâ'il'i Safevî'nin resmî lâkabıdır. Bu lâkab sikkelerinin üzerindeki yazılar, mescidler ve diğer eserlerdekiyle aynıdır. Tarihî kaynaklar da bunu teyid etmektedir. Kabanın şekli ve süslemesi Safevî devri başlarındaki sanat özelliklerini yansıtır. Bütün bu özelliklerden anlaşılacağı gibi üzerinde durduğumuz kupa Şah İsmâ'il zamanında onun adına yapılmış olan erken Safevî sanatının günümüze gelen en güzel eserlerindedir.

Şekil 1 — İstanbul, Topkapı Sarayı'nda bulunan Şah İsmail-i Safaviye âit kupa.

Şekil 2 — Sulûs hattı ile boyun yazısının ilk kısmı (السلطان العادل الكامل)

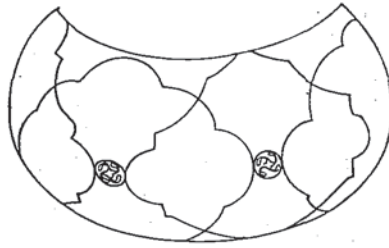
Şekil 3 — Sulûs hattı ile boyun yazısının ikinci kısmı (الهادى الوالى ابو المظفر)

Şekil 4 — Sülüs hattı ile boyun yazısının üçüncü kısmı (شاه اسمعیل بهادر خان الصفوی)

Şekil 5 — Sülüs hattı ile boyun yazısının dördüncü kısmı (خلد الله تعالى ملكه وسلطانه)

Şekil 6

Şekil 7 — Şah İsmail'e âit bir sikke (Tehran, İran Bastan müzesi).

Şekil 8 — Şah İsmail'e âit (7 nolu) sikkenin diğer yüzü (Tehran, İran Bastan müzesi).

Şekil 9 — Şah İsmail'e âit bir sikke (Tehran, İran Bastan müzesi).

Şekil 10 — Şah İsmail'e âit (9 nolu) sikkenin diğer yüzü (Tehran, İran Bastan müzesi).

Şekil 11 — Şah İsmail'e âit bir sikkenin bir yüzü (Tehran, İran Bastan müzesi).

Şekil 12 — Şah İsmail'e âit (11 nolu) sikkenin diğer yüzü (Tehran, İran Bastan müzesi).